

ЎҚУВЧИЛАРДА ЛЕКСИК КОМПЕТЕНТЛИКНИ ШАКЛЛАНТИРИШ ВА РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

Одилжонова Камола Абдувосит кизи

Андижон давлат педагогика институти

2-босқич магистранти

kamola_odiljonova@mail.ru

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада педагогика соҳасида ўқувчиларда тил сатҳларига доир лингвистик компетенцияларни шакллантириш, ривожлантириш ва такомиллаштиришга доир замонавий педагогик технологияларни яратиш ҳамда таълим тизимига жорий этиш тил таълимининг бош устувор вазифасига айланиши, она тили таълимида назариядан амалиётга тамойили асосида ўқувчиларни тилнинг асосий фонетик, лексик-семантик, грамматик сатҳи ва бирликларига доир лингвистик компетенцияларини ривожлантиришга жиддий эътибор қаратилган.

Калит сўзлар: компетенция, лексика, педагогик технология, инновация, тил сатҳлари, билим, малака, кўникма, лексикология.

THEORETICAL PRINCIPLES OF FORMATION AND DEVELOPMENT OF LEXICAL COMPETENCE IN STUDENTS

ABSTRACT

In this article, in the field of pedagogy, the creation of modern pedagogical technologies for the formation, development and improvement of students' linguistic competences on language levels and their introduction into the educational system become the main priority of language education, based on the principle of theory and practice in mother tongue education, students are taught the basic phonetic, lexical-semantic, grammatical level of the language and serious attention is paid to the development of linguistic competences.

Keywords: competence, lexicon, pedagogical technology, innovation, language levels, knowledge, competence, skill, lexicology.

КИРИШ

Инсоннинг камолот даражаси унинг сўзи орқали, миллатнинг маданият даражаси тили билан белгиланади. Шунинг учун тил миллатнинг қалби

ҳисобланади [1]. Инсон шахсини ҳар томонлама камол топтириш, ўсиб келаётган ёш авлодга умуминсоний ва миллий қадриятларга ҳурмат, ўз халқининг анъаналарига ифтихор туйғуларини сингдиришда тилнинг, хусусан, она тилининг ўрни беқиёсдир. Президентимиз Шавкат Мирзиёевнинг ҳам “Она тилимиз – миллий маънавиятимизнинг битмас-туганмас булоғидир. Шундай экан, унга муносиб ҳурмат ва эҳтиром кўрсатиш барчамизнинг нафақат вазифамиз, балки муқаддас инсоний бурчимиздир”, [2] деган фикрлари тилнинг нечоғли аҳамиятли эканлигини яна бир бор англантиш билан бирга она тили фанини умумтаълим мактабларида ўқитишнинг асосий мақсадини белгилаб беради.

Мамлакатимизда барча соҳаларда олиб борилаётган ислохотлар жараёни тилдан амалий фойдаланиш самарадорлигини ошириш, ўқувчиларнинг муайян нутқий вазият, шароит ҳамда ижтимоий муҳитда ундан оқилона, самарали фойдаланиш малакаларини оширишга асосий эътиборни қаратиш, республикамизнинг давлат тили бўлмиш ўзбек тилини ўқитишни янада такомиллаштириш ва компетенциявий ёндашув асосида ўқув дастурлари мазмунини қайта кўриб чиқиш борасида катта ишлар амалга оширилишига сабаб бўлди. Ҳозирги кунда ҳар томонлама етук шахсни тарбиялаш таълимнинг бош вазифаси экан, бунинг учун таълим олувчилардан керакли компетенцияларга эга бўлишлари талаб этилади. Атаманинг изоҳига эътибор берадиган бўлсак, унинг замирида Вазирлар Маҳкамасининг 2017 йил 6 апрелдаги “Умумий ўрта ва ўрта махсус, касб-ҳунар таълимининг давлат таълим стандартларини тасдиқлаш тўғрисида”ги 187-сонли қарорида назарда тутилган маънавий баркамол ва интеллектуал ривожланган шахсни тарбиялаб, вояга етказишдек эзгу мақсад ётганлигини кўришимиз мумкин. Чунки бугун мамлакатимизда ўқувчи шахсига, унинг фаоллигига катта эътибор қаратилиб, “Фарзандларимизни мустақил фикрли, замонавий билим ва касб-ҳунарларни эгаллаган, мустақкам ҳаётий позицияга эга, чинакам ватанпарвар инсонлар сифатида тарбиялаш биз учун долзарб аҳамиятга эга бўлган масала ҳисобланади” [3].

Англия, Германия, Россия, Жанубий Корея каби ривожланган мамлакатларнинг нуфузли илмий-тадқиқот марказларида таълим жараёнини компетенциявий ёндашув асосида лойиҳалашни амалга оширишнинг илмий асосланган методик тизимини яратиш борасида салмоқли амалий натижаларга эришилган. Шунга кўра, ижодий фикрловчи, изланувчан, керакли ахборотларни мустақил равишда излаб топувчи ва уларни ўз амалий фаолиятида қўллай олувчи мутахассисларни тайёрлаш тизимини самарали ташкил этиш, бундай компетенциявий ёндашувга асосланган таълимга алоҳида эътибор қаратиш зарур ҳисобланади.

Компетенциявий ёндашувга асосланган таълим – бу ўқувчиларда эгалланган билим, кўникма ва малакаларни ўз шахсий, касбий ва ижтимоий фаолиятларида амалий қўллай олиш нуқтаи назаридан бериладиган таълимдир.

Компетенциявий ёндашувга асосланган таълимдан мақсад эса ўқувчини кенг қамровли фикр-мулоҳаза юритадиган ва мулоқатга кириша оладиган баркамол шахс қилиб етиштиришдир.

Компетенциявий ёндашув умумий ўрта таълимни модернизациялаш нуқтаи назаридан янги педагогик воқелик ҳисобланади. Мазкур ёндашув доирасида амалий фаолият тажрибаси, компетенция ва компетентликни дидактик бирликлар сифатида кўриб чиқиш ҳамда таълимнинг анъанавий уч элементи (триада) – “Билим – Кўникма – Малака”ни олтига бирлик (секстет) – “Билим – Кўникма – Малака – Амалий фаолият тажрибаси – Компетенция – Компетентлик” тарзида таҳлил қилиш талаб этилади.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Компетенция (лотинча сўз бўлиб, “эришаман”, “тўғри келаман” маъноларини билдиради) – субъектнинг мақсадни қўйиш ҳамда унга эришиш учун ташқи ва ички заҳираларни самарали амалга оширишга тайёргарлиги, бошқача қилиб айтганда, бу субъектнинг муайян фаолият объекти билан боғлиқ муаммоларни муваффақиятли ҳал этишга доир шахсий қобилиятидир [4]. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, “компетенция” тушунчасига берилган аксарият таърифлар касбий таълим, касбий фаолият билан боғлиқликда баён этилган. Жумладан, илмий педагогик, психологик манбаларда берилишича, компетенция, компетентлилик ўта мураккаб, кўп қисмли, кўпгина фанлар учун муштарак бўлган тушунчалар бўлиб, унинг талқинлари ҳам ҳажман, ҳам таркибига кўра, ҳам маъно, мантиқ мундарижаси жиҳатидан турли хил. Атаманинг моҳиятини шунингдек, “мослашувчанлик”, “самарадорлик” “муваффақиятлилик”, “ютуқлилик”, “натижалilik”, “тушунувчанлик”, “уқувлилик”, “хосса”, “хусусият”, “микдор”, “сифат” каби тушунчалар асосида ҳам тавсифланмоқда.

Олимлар компетенциянинг 3 дан 140 тагача бўлган турларини кўрсатиб ўтишган. Мисол тариқасида тадқиқотчи Г.К.Селевкoning классификациясини олишимиз мумкин. Тадқиқотчининг фикрига кўра, компетенциянинг тури сифатида қуйидагиларни кўришимиз мумкин:

1. Коммуникатив компетенция.
2. Математик саводхонлик компетенцияси.
3. Ахборот билан ишлаш компетенцияси.
4. Оммабоп компетенция.
5. Мустақил ривожланиш компетенцияси.
6. Ахлоқий компетенция.

7. Ижтимоий компетенция.

“Компетентлик” тушунчаси “компетенция”дан фаркли ўларок, шахснинг йўналтирилган таснифи, битирувчининг маълум соҳада фаолият кўрсата олиш кўникмаси эканлиги таъкидланади. Бу умумий ўрта таълимнинг мазмунига эга бўлган интеграциялашган натижа бўлиб, ўқувчининг ўзлаштирган билим, малака, кўникмалардан фойдаланишга тайёргарлиги ҳамда аниқ ҳаётий вазиятларда амалий ва назарий топшириқларни бажаришдаги иш усуллари [5]. Н.А.Муслимов компетентликни қуйидагича таърифлаган: “Компетентлик бу талабанинг шахсий ва ижтимоий аҳамиятга эга касбий фаолиятининг амалга оширилиши учун зарур бўлган билим, кўникма ва малакаларнинг эгаллиниши ҳамда уларни касбий фаолиятда қўллай олиши билан ифодаланади”[6]. А.Х.Маҳмудов эса, компетентликка “доимо ўзгариб бораётган шароитларда ёки мутахасиснинг касбий фаолиятини самарали олиб боришга имкон берувчи шахсга хос интеграллашган сифатлардир” [7]. деб таъриф беради. Бутун дунё бўйича катталар таълими соҳасида фаолият олиб бораётган ўқитувчиларнинг малакасига қўйиладиган таянч меъёрларини белгиловчи Curriculum globale дастурида “Компетентлилик – бу шунчаки билим ва кўникмага эга бўлишдан кўра кўпроқ маънони англатади. У аниқ мазмун-моҳият касб этган ҳолда психо ижтимоий (кўникма ва йўналишлар билан биргаликда) ресурслардан фойдаланиш ва сафарбар қилиш йўли билан эҳтиёжлар мажмуасини қондириш қобилиятини ўзида мужассам қилади”. Компетенция мос равишда бир қатор алоҳида қисмлар (билим, кўникма, қарашлар ва ҳ.к.)ни, шунингдек уларнинг бир-бири билан ўзаро муносабатга киришишга мажбурлаш ва уларни аниқ вазиятларда керагича қўллай олиш қобилиятларини ўз ичига олади” деб таъриф берилади.

НАТИЖАЛАР

“Компетентлилик”, “компетенция” тушунчалари тавсифларида қуйидаги ҳолатларга алоҳида эътибор қаратилади:

- 1) билимлар мажмуининг амалда қўлланилиши;
- 2) шахснинг уқуви, хислатлари, фазилатлари;
- 3) амалий фаолиятга тайёргарлик ўлчови;
- 4) муаммоларни ҳал этиш, амалда зарур натижаларни қўлга киритиш лаёқати;
- 5) шахснинг профессионал фаолиятини таъминловчи билим, кўникма, малакалар яхлитлиги;
- 6) фаоллашган, амалиётга татбиқ этилган ўқув, билим, тажрибалар мажмуи.

Шунингдек, компетентлиликка бағишланган айрим адабиётларда умумий ва касбий компетентлилик фарқланади ҳамда касбий компетентлиликка эга бўлган шахс умумий компетентлиликка ҳам эга бўлиши лозимлиги таъкидланади. Бундан кўринадики, компетенциявий ёндашувга асосланган таълим ўқувчиларда мустақиллик, фаол фуқаролик позициясига эга бўлиш, ташаббускорлик, медиаресурслар ва ахборот-коммуникация технологияларидан ўз фаолиятида оқилона фойдалана олиш, онгли равишда касб-ҳунар танлаш, соғлом рақобат кўникмаларини ҳам шакллантиради.

Дунё тилларида компетенция атамасининг социология, бизнес, иқтисод, таълим-тарбия билан боғлиқ жиҳатлари бўйича кўзга кўринарли олимлар Э.Зеер, И.Зимняя, В.Кан-Калик, А.Кыверялг, Н.Кузьмина, М.Лукьянова, А.Маркова, С.Мироненко, В.Сластенин, Т.Сорокина, Г.Спенсерлар томонидан илмий-тадқиқот ишлари олиб борилган. У ғарб ва рус тилшунослигида анчадан бери қўлланилиб келинаётган бўлса-да, она тилимизда мазкур атамага мустақиллик йилларидан сўнг эътибор берилма бошланди [8]. Жумладан, О.Қўйсинов, У.Мингбоев, Х.Юлбарсова, З.Алимардонов, Н.Нарзиева, К.Рискулова, И.Тўхтасинов, Х.Маматкулов каби бир қатор тадқиқотчиларнинг илмий изланишларини мисол сифатида келтиришимиз мумкин. Айниқса, Вазирлар Маҳкамасининг компетенциявий ёндашувга асосланган “Умумий ўрта ва ўрта махсус, касб-ҳунар таълимининг давлат таълим стандартларини тасдиқлаш тўғрисидаги” қарорининг қабул қилиниши таълим тизимида ўқитишга нисбатан тубдан янгича ёндашиш бўлди. Бунда умумтаълим фанларини ўқитишда замонавий технологияларни қўллаш, таълим жараёнига компетентлик нуқтайи назаридан ёндашиш орқали таълим олувчиларнинг лаёқатлилик даражасини ошириш мақсад қилиб олинди. Қабул қилинган мазкур Давлат таълим стандартининг яна бир эътиборли жиҳати шундаки, ўқувчиларда ўзлаштирилган билим, кўникма ва малакаларни амалиётда қўллай олиш, таянч ва фанга оид компетенцияларини шакллантириш ва ривожлантириш алоҳида инobatга олинган. Шунингдек, ўқувчиларда коммуникатив, ахборотлар билан ишлаш, ўзини ўзи ривожлантириш, ижтимоий фаол фуқаролик, миллий ва умуммаданий, математик саводхонлик, фан ва техника янгиликларидан хабардор бўлиш каби таянч компетенцияларнинг шакллантирилиши уларнинг ақлан ва руҳан камол топишига, келажак ҳаётда дадил ва мустаҳкам қадам ташлашига замин ҳозирлайди.

Таълимда компетенциявий ёндашувни қўллаш муайян натижаларга эришиш ва муҳим компетенцияларни эгаллашга қаратилади. Бундай шароитда таълим жараёни янги мазмунга эга бўлади, у ўрганиш ва ўргатиш жараёнига айланади, яъни касбий ва ижтимоий аҳамиятга эга компетентликни мустақил ўқиб

ўрганиш, ижтимоий-меҳнат, маданий, маиший соҳаларида фанларда олинган назарий билимларини қўллашга эришилади, анъанавий таълим мақсади, мазмунини тубдан ўзгартириб, унинг услуб ва технологияларини қайта кўриб чиқишни тақозо этади. Шундагина, ҳозирги мактабларда “аълочи”, яъни ўқув фани бўйича етарли даражада академик билимларга эга, лекин ундан шахсий, ижтимоий ва касбий фаолиятида амалий қўллай олмайдиган ўқувчи, “компетентли” ўқувчига айланади [9].

МУҲОКАМА

Умумий ўрта таълимнинг Давлат таълим стандартида компетенция тушунчасига қуйидагича таъриф берилган: “Компетенция – мавжуд билим, кўникма ва малакаларни кундалик фаолиятда қўллай олиш қобилияти” [10]. дир, яъни компетенция бу аниқ фаолиятни амалга ошириш учун билим ва тажрибаларга эга бўлган шахс тавсифи бўлиб, у таълим олувчи томонидан алоҳида билим ва кўникмаларни эмас, балки ҳар бир мустақил йўналиш бўйича интеграллашган билимлар ва сифатларнинг ўзлаштирилишини назарда тутаяди. Бирор бир соҳада компетентли инсон шу соҳа ҳақида асосли фикр юритиш ва унда самарали фаолият олиб бориш учун мос билим ва қобилиятга эга ҳисобланади. Билим, кўникма ва малакани инкор этмаган ҳолда, эгалланган билимларни амалда қўллай олиш қобилиятини ривожлантиришга катта эътибор қаратилади.

Компетенциявий ёндашув асосида такомиллаштирилган Давлат таълим стандартида ҳар бир фан бўйича белгиланган таълим мазмуни асосида ўқувчиларда шакллантириладиган таянч ва фанга оид компетенциялар қайд этилган. Бу компетенциялар ўқув дастурларига киритилган мавзулардан иборат бўлиб, таълимнинг барча турларида ўқув материалларининг узвийлиги ва узлуксизлигини таъминлашни талаб этади [11]. Масалан, она тили фани мазмунида асосий диққат-эътибор нутқий ва лингвистик компетенцияларни шакллантиришга йўналтирилган бўлиб, ушбу лингвистик билимлар воситасида ўқувчиларнинг кундалик турмуш, ижтимоий-маданий ҳаёт, мутахассислик соҳаларида оғзаки ва ёзма эркин мулоқот юрита олишлари назарда тутилган. Мазкур компетенциялар бошланғич таълимдан бошлаб, босқичма-босқич узлуксизликда ривожлантириб борилади.

Давлат таълим стандартида нутқий фаолиятнинг ҳар бир тури юзасидан тил материали, тил воситалари ва грамматик билимлар, ҳосил қилинадиган зарурий кўникма ва малакалар белгиланган. Бунда ўрганилаётган ўзбек тилининг фонетикаси, лексикаси ва грамматикаси бўйича нутқнинг оғзаки ва ёзма шаклларида кенг ва ўринли фойдаланиш учун зарур бўлган илмий-амалий маълумотлар бериш, ўзбек тилида тўғри талаффуз, имло ва пунктуациянинг

асосий қоидаларини ўзлаштириш, муайян бир хабарни ёки маълумотни турли шаклларда бера олиш, кундалик ҳаёт учун зарур бўлган иш қоғозларни юритиш, бадий, илмий, сиёсий асарларни ўрганиб, улар ҳақидаги фикр-мулоҳазаларини баён эта олиш имкониятларидан самарали фойдаланиш талаб этилади, зеро она тили бўйича компетентли шахс деганда: мустақил фикрлай оладиган, нутқ ва мулоқот маданияти ривожланган, саводхон шахс тушунилади.

Таниқли тилшунос, филология фанлари доктори А.Нурмоновнинг фикрича, компетенциявий таълим концепцияси тил таълими олдида ёшларда муайян компетенцияларни, хусусан, лингвистик, нутқий, креатив (мустақил ва ижодий фикрлаш), прагматингвистик сингари компетенцияларни шакллантириш вазифасини кўяди. Ўқувчининг нутқий компетенцияси муайян тил имкониятларидан амалда фойдаланиш малакасини [12]. Сўзловчи тил ҳақидаги билим асосида нутқий фаолиятга киришса-ю, лекин нутқий тажриба асосида ҳосил бўладиган билимга етарли эга бўлмаса, унинг лингвистик компетенцияга тўлиқ эга эмаслиги сезилиб қолади. Тилнинг назарий жиҳатлари, қонун-қоидалари таълим жараёнида ўргатилади ва натижада ўқувчиларда тил ҳақидаги билимлар мажмуаси яратилади. Тил сатҳлари, тилнинг қурилиши ва функциялари ҳақидаги билим, кўникмалар ва улардан турли вазиятларда ўринли фойдаланиш маҳоратига лингвистик компетенция деб қаралади, яъни тил вазиятларида билим ва кўникмаларини мустақил қўллаш олиш тажрибасига эга бўлган хислатлар тушунилади. Буни янада соддароқ қилиб, тил билимининг етуклиги деса ҳам бўлади.

ХУЛОСА

Лингвистик компетенция ўқувчининг она тили фанининг фонетика, лексика, фразеология, морфология, синтаксис, орфография, пунктуация, стилистика сингари бўлимлари ҳақидаги билимлари, бу билимлардан турли хил вазиятларда фойдаланиш кўникмаси ва малакаси бўлиб, муайян изчилликда қўллаш натижасида такомиллашиб боради. Тилшунос олим, филология фанлари доктори Н.Улуқов фикрича, лингвистик компетентлик қуйидагилардан таркиб топади:

- 1) ўз фикрини она тилида равон, тушунарли, аниқ ва лўнда ифодалай олиш;
- 2) адабий тилда сўзлаш;
- 3) имловий, ишоравий ва услубий хатоларсиз ёза олиш;
- 4) давлат тилида иш ҳужжатларини юрита олиш;
- 5) хорижий тилларни билиш ва ҳоказо.

Демак, лингвистик компетентлик она тили фани ҳақидаги билим ва малака ўртасидаги муносабатдан иборат. Она тили ҳақидаги билим эса ўзбек тилининг функцияси, она тили фанининг бўлимлари, тил системаси ва унинг бирликлари,

бу бирликларнинг маъно ва вазифалари, сўз туркумлари ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари, гап бўлаклари ва гапнинг ифода мақсадига, тузилишига кўра турлари, уларнинг услубий белгилари, имловий хусусиятлари системасидан ташкил топади. Атроф-муҳитни англаш, бўлаётган воқеа-ходисаларни сергаклик билан кузатиб, улардан керакли хулосаларни чиқариш, ҳар бир ходисага ижодий ёндашган ҳолда, ўзининг мустақил фикрини эмин-эркин айта олиш лингвистик компетенциянинг мазмун-мундарижасини белгилайди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати: (REFERENCES)

1. Нурмонов А. Танланган асарлар. 3-жилд. – Тошкент: Академнашр, 2012. – Б. 293.
2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг ўзбек тилига давлат тили мақоми берилганининг ўттиз йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи. 2019 йил, 21 октябрь.
3. Мирзиёев Ш. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамыз. – Тошкент: Ўзбекистон, 2017. – Б. 157.
4. Иноятов У., Ходжаев Б. Умумтаълимий компетенцияларни лойиҳалаштиришнинг концептуал асослари // Халқ таълими илмий-методик журнали, 2016.–№ 2. – Б. 8.
5. http://uchebникonline.com/pedagogika/pedagogika__moyseyuk_nye/kompetentsiya_sut_struktura_osnovni_vidi.htm.
6. Муслимов. Н.А., Усмонбоева М.Ҳ., Сайфуров Д.М., Тўраев А.Б. Педагогик компетентлик ва креативлик асослари. – Тошкент, 2015. – 120 бет.
7. Маҳмудов А.Х. Узлуксиз таълим жараёнига компетентлик ёндашувини жорий қилишнинг дидактик асослари // Узлуксиз таълим, 2012. № 4. – Б. 8-12.
8. Собиров А. Узлуксиз таълимда тил компетенцияси // Нутқ маданияти ва ўзбек тилшунослигининг долзарб масалалари. Республика илмий-амалий анжуман материаллари. – Андижон, 2016. – Б. 87.
9. Турдиев Н., Асадов Ю., Акбарова С. Умумий ўрта таълим тизимида ўқувчиларда компетенцияларни шакллантиришга йўналтирилган таълим технологиялари. – Тошкент: Нисо Полиграф, 2007. – Б. 4.
10. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2017 йил 6 апрелдаги “Умумий ўрта ва ўрта махсус, касб-ҳунар таълимининг давлат таълим стандартларини тасдиқлаш тўғрисида”ги 187-сонли қарори.
11. Мухиддинова Х. ДТС: Салоҳиятли кадр тайёрлаш сари...//Тил ва адабиёт таълими, 2017, 7-сон, – Б. 8.
12. Нурмонов А., Зиёдуллаева Г. Ўқувчиларнинг тил компетентлиги шакллантириш ва ривожлантириш муаммолари. “Маърифат” газетаси, 2014 йил 18 июль.